

Ts'íibil Ju'un Lu'um

Carta de la Tierra

Ts'ool ts'íibil **Índice**

1. Ba'ax u Ts'íibil Ju'un Lu'um?	4
2. U k'a'ananil u yantal to'on u Ts'íibil Ju'un Lu'um	4
3. Bey ma' káajake'	5
4. U káajbal u meyajta'al Ts'íibil Ju'un Lu'um	6
4.1. U meyajil	6
4.2. U tuukilil	7
4.3. U biilal Ts'íibil Ju'un Lu'um	7
5. Ts'íibil Ju'un Lu'um	8
5.1. Yáax t'aan	8
5.2. Lu'ume' k ototch	8
5.3. U bixil anik wóolkabil	9
5.4. Talamilo'ob ku taalo'obo'	9
5.5. Chuka'an óol ti' meyaj balkabil	9
6. Chúunsaj óolo'ob	10
6.1. Chíimpolta'al yéetel u kanáanta'al muuch'lankabil kuxtal	10
6.2. Tuláakal yaan u yil yéetel k bak'paachil	11
6.3. Paklan tsikbal wíinik yéetel u ma'alob kuxtalil	14
6.4. T'aanil kaaj, jeets't'aanil yéetel ma' ba'atelil	16
7. U beejil kun bisiko'on	18

Ts'íibil Ju'un Lu'um

Carta de la Tierra

1. Ba'ax u Ts'íibil Ju'un Lu'um?

U Ts'íibil Ju'un Lu'ume', junjeets'el no'oj tuukulo'ob utia'al u líik'esa'al junmúuch' balkab wíinikil ichil "siglo XXI", ti' u p'iis, ka xanchajak, yéetel xma' ba'atelil.

Ku kaxtik yóol iik'tik ichil kajo'ob túumben tuukulil k paklan áantik k kuxtal yéetel múulan kuch meyaj óol. Jump'éeel páa'taj óol t'aanil, jump'éeel payt'an óol ka múulan táakpajko'on ka a k wóol jump'éeel múulan kajtal, ich u tuukulil talam kuxtal bejla'aka'.

U tojbe'enil le tuukula' ku táakbesik u paklan k'axikubao'ob; u tuukulil u ch'a'ajolta'al u kanáanta'al u kúuchilo'ob kuxtal, u tojbe'enil u kuxtal máak, u wach' óoltikubaj wíinik ichil keetil yéetel jeets'tal. Lela', ku jáanilkúuntik, bix je'el u yantal túumben tuukul tio'ob le ba'axo'oba' yéetel bix kun meyajtbil.

U Ts'íibil Ju'un Lu'ume', síij ichil múulan tsikbalo'ob jejeláas miatsilo'ob meenta'ab ichil tuláakal yóok'ol kaab, u búul lajun ja'ab táan u kaxta'al jump'éeelili' u yich le meyaj' yéetel paklan tojbe'enilo'ob.

2. U k'a'ananil u yantal to'on u Ts'íibil Ju'un Lu'um

Tia'ano'on aktáan u talamil súutukil k'ajlayil, lela' ku ye'esik ma'alob ba'alo'ob beyxan nojoch k'askunalo'ob. Yéetel le sajbe'entsilo'ob ku ye'esik u taal ba'ateltámalo'ob, u yúuchul paalitsil, u mina'antal bix u kuxtal máak yéetel u paalal yéetel u k'as ye'esikubaj k'iin, wíinike' yaan u jets'ik bix ken u yil u ma'alob kuxtal tu k'iinil.

Je'el bix u bin u t'aan yéetel u na'atikubáa máak yóok'ol kaabe' le wóol kuxtal (globalización) k'iin máan k'iin ku ch'aktik u páajtalil le

“economía”, yéetel miatsil, ku ye’esiko’ob k’a’abéet u yantal náay tuukul (visión) jump’éeel xúuk’ (enfoque) jump’éelilio’ utia’al k ch’a’ajo’oltik le talamilo’ob aktáantiko’ona’.

Ts’iibil Ju’un Lu’um, jump’éeel ju’un utia’al u ch’a’ajo’olta’al le tuukulo’oba’ yéetel ka a kaxanta’ak u jeel kuxtal.

Ts’iibil Ju’un Lu’um ku payt’antiko’on utia’al k xak’altik k nojbe’enil utia’al k yéey jump’éeel nu’ukbejsaj. Ku ya’alik ka k kaxant u lu’umil ichil k jela’anilo’on ka a k yéey túumben nojbe’enil náay tuukul (visión) utia’al tuláakalo’on ichil u ya’abil Noj lu’umo’ob, ich tuláakal miatsilo’ob yaan yóok’ol kaab.

3. Bey ma’ káajake’

Tu ja’abil 1987, jump’éeel molay u k’aaba’tmaj “Comisión Mundial de las Naciones Unidas para el Medio Ambiente y Desarrollo” payt’antajnajij utia’al u beeta’al jump’éeel túumben ts’iibil ju’un tu’ux ku k’a’ayta’al u toj tuukulil ka’a k nakpacht ma’alob wach’ óol kuxtal. (Desarrollo sostenible).

U jo’olpópilo’ob ya’abkach molayo’ob meyajnajo’ob utia’al ka a jéets’ek u méek’tanta’al u Ts’iibil Ju’un Lu’um, ichil múuch’tambal “Cumbre de la Tierra” meenta’ab tu kaajil Río de Janeiro, Brasil tu ja’abil 1992. Kex le ts’iibil t’aana’ kun meyajtbil ti’ u nojbe’enil meyaj 21 (agenda 21) u súutukile’ ma’ béeychaji’.

Le beetik túune’ tu ja’abil 1994, u molayilo’ob “Consejo de la Tierra” yéetel “Cruz Verde Internacional” pa’ate’ yéetel u Jala’achil u Noj Lu’umil Holanda tu ka a ch’a’ajo’olto’ob u meyajtiko’ob tuka’aten u Ts’iibil Ju’un Lu’um utia’al u jóok’siko’ob yéetel u much’kíinsiko’ob le máax ken u jo’olinto’ob way yóok’ol kaaba’.

Tu ja’abil 1997 jóok’sa’ab junmuuch’ máako’ob ken u meyajto’ob Ts’iibil Ju’un Lu’um, utia’al u yiliko’ob u ts’iibta’al le ju’uno’. Láayli’ ichil le ja’abo’, ikil u taal u ts’o’okol “Foro de Río +5” úuch tu kaajil Río de Janeiro, le múuch’ máako’obo’ tu ye’eso’ob u yáax ts’iibil u ju’unil Ts’iibil Ju’un Lu’um.

U káajsa'al u ts'íibta'al le ju'una' tu meentaj u yaantal ya'abkach táakpajalil je'el bix mix juntéen úuchuk yóok'ol kaab, utia'al u ts'íibta'al jump'éeel balkab ju'un.

Ya'abkach wíiniko'ob yéetel molayo'ob ku táalo'ob táanxel lu'umilo'ob yóok'ol kaab, ti' jejeláas miatsilo'ob yéetel u jaatsil máako'obe' táakpajo'ob te' meyaja'. Máako'ob jach ka'analchaja'an u xooko'ob yéetel chen wíiniko'ob ku taalo'ob ti mejen kajalo'obe' takpajo'ob utia'al u pa'atal u Ts'íibil Ju'un Lu'um. Lela' ku ye'esikuba je'el bix u k'ax t'aanil tuláakal kajo'ob, ku p'áatal je'el bix jump'éeel t'aan tu'ux ku táanilkunsa'al u k'áat óolal yéetel u ts'íib óolal tuláakal le túumben ch'i'ibalo'ob ku taal u yáalbalo'ob yóok'ol kaab. Yéetel le ts'aabilo'ob t'aan meenta'ab yóok'ol le k'áat óolala', le ts'íibo' kóochchaj u xak'alta'al.

U ts'íibil le ju'una' ts'o'oksa'ab tu winalil marzo tu ja'abil 2000 tumen jun múuch' máako'ob ti' u Ts'íibil Ju'un Lu'um "Comisión de la carta de la Tierra".

U ju'unil le Ts'íibil Ju'un Lu'umo' ts'o'ok u yookol ich túumben jaats meyaj, lela' leti' ku bisa'al ti' le nojbe'entsilo'oba' ka a jaajchajak, utia'al lela', u jala'achil Mexicoe' tu ya'alaj u táak'muk'tik ichil le múuch'tambal tu k'aaba'taj "Cumbre Mundial de Desarrollo Sustentable", úuch Johannesburgo tu noj lu'umil Sudáfrica, la'atentune' Mexicoe' tu jo'ok'saj jump'éeel molay tu k'aaba'taj "Comité Nacional para la Carta de la Tierra" jo'olpóopta'an tumen jump'éeel "Secretariado Nacional" utia'al u jáajilkúunsa'al ba'ax ku ya'alal ti' le ju'un ku k'aaba'tik "Alianza Tipo II": "Ka'ansajil utia'al jump'éeel uts, ma'alob kuxtal yéetel u "Ts'íibil Ju'un Lu'um".

4. U káajbal u meyajta'al Ts'íibil Ju'un Lu'um

4.1. U meyajil

U meyajil u Ts'íibil Ju'un Lu'um ku ts'aik u chúunil nojbe'entsil wíinik yóok'ol kaab yéetel ku yáantik u meenta'al jump'éeel ma'alob wach' óol kuxtal (desarrollo sostenible). Láayli' xan ku ya'alik ka a chíimpolta'ak u sijnaalil yóok'ol kaab, u páajtalil wíinik, u keetil u yantal taak'in ti' máak yéetel jets óolalil ichil tuláakal jejeláa miatsil.

4.2. U tuukilil

- 1). U k'aj óolta'al Ts'íibil Ju'un Lu'um ichil wíiniko'ob, ichil molayo'ob ti' tuláakal u jaatsil wíinik tu kaajil Mexico, tak yóok'ol kaab.
- 2). U ts'aa óojelta'al Ts'íibil Ju'un Lu'um ti' ka'ansajil tu najil xooko'ob, Noj najil xooko'ob, najilo'ob k'uj yéetel tuláakal bak'paachilo'ob, u menta'al ju'uno'ob, u yantal tuláakal nu'ukulo'ob k'a'abéeto'ob utia'al le meyaja'.
- 3). U ts'aa oojéelta'al yéetel u yáanta'al utia'al u meyajta'al Ts'íibil Ju'un Lu'um, beyxan u nup'ajuba'ob chéen wíiniko'ob, le meyaj taak'ino'obo' yéetel jala'acho'ob.

4.3. U biilal Ts'íibil Ju'un Lu'um

Ya'abkach u jejeláas je'el bix u páajtal u k'a'anankúunsa'al Ts'íibil Ju'un Lu'um, beyxan utia'al u k'aj óolta'al máakalmáak u nu'ukbesajilo'ob. Ti' teche' je'el u páajtal a meyajtik je'el bix:

- a). *U nu'ukul ka'ansajil.* Utia'al u yutsil na'ata'al kéen u yéey máak ba'ax ken u meentej, k'a'ana'an, u séebklalil u u ch'a'ajo'olta'al uts ma'alob kuxtal.
- b). *Páayt'ant ti' wíiniko'ob, molayo'ob yéetel miatsilo'ob* utia'al u múulan tukultiko'ob jump'éeelil nu'ukbesajil utia'al k toj xiimbal.
- c). *Ba'al utia'al u séebkiúunsik wa u chambelkiúunsik* u yóol le tsikbalo'ob ichil jejeláas jaatsil wíiniko'ob, ichil le jejeláas meyajtsilo'ob yéetel tuukulo'ob, yo'olal le wóol nojbe'entsil yéetel u tojil bej ku bisik le wóolkuxtaló' (globalización).
- d). Ajsajt'aanil utia'al u péek máak yéetel bey xu'uk'il t'aanil utia'al jump'éeel ma'alob kuxtal ku páay óoltik u chuka'anil meyaj, múul áantaj yéetel u k'eexil.
- e). *K'a'anankúunsik je'el bix jump'éeel nu'ukbesaj* utia'al u tso'olol meyajjo'ob utia'al ka a yaanchajak ma'alob kuxtal ti' tuláakal tu'ux.
- f). *Nu'ukul utia'al u jo'ok'sa'al nu'ukbesajo'ob* utia'al ka'anal xook ka u péeks óolta'ak le chuuka'an óol utia'al le meyajjo', utia'al u p'isiko'ob bix u bin u náats'al le uts meyaj ich u jaatsil meyaj taak'in, kaajalo'ob yéetel noj lu'umo'ob.

g). Nu'ukulil sáal a'almajt'aan, ka u ts'áa u chuunil nu'ukbesaj utia'al utsal wach' óoltikuba ich nu'ukbesajilo'ob ti' kuxa'an kúuchilo'ob, sáansamal ku bin u nojochtal.

5. Ts'íibil Ju'un Lu'um

5.1. Yáax t'aan

Tia'ano'on ichil u talamil k'iino'ob u k'ajlayil k lu'ume', tu'ux máake' k'a'abéet u ch'a'a na'atik ba'ax ken u beet tu k'iinil. Je'el bix u bin paklan k'a'abéetkúunsikubáa yéetel tun p'áatal mina'an u muuk', le k'iino'ob ku taalo'oba' ku ye'esiko'ob xan nojoch k'askunalo'ob ku ye'esiko'ob ma'alob ba'alo'ob utia'al k tsayik k bin táanile' k'a'abéet k ch'a'ana'atike' ichil u jejeláas miatsilo'ob yéetel jejeláas kuxtalil, láaj wíinik láak'tsilo'on, jump'éelili' múuch' kuxlaj kaabilo'on. K'a'abéet k muuch'ikba utia'al k p'atik jump'éel múuch'lan wóol láat'a'an kuxtal, ich chíimpolal ti' u béeyli' yóok'ol kaab, u balkab tojbe'enil, u p'iis óol utia'al u k'axtik máak u yutsil kuxtal yéetel jéets' óol miatsil. Tu paach le ba'ax ku kaxtika' jach k'a'ana'an to'one' u kaajalilo'ob le lu'uma' jets' t'antik k chúuka'an óol tu tojil noj múuch'lankabil le kuxtala' yéetel le ch'i'ilankabilo'ob ku taalo'obo'.

5.2. Lu'ume' k otoch

Wíinike' kuxa'an ichil jump'éel nojoch kúuchil tu'ux tuláakal ba'ax mantats' táan u k'expajal. U muuk'o'ob Yóok'ol Kaabe' kuxa'ano'ob, ku péek óoltiko'ob yéetel u kuxtalilo'ob bey jump'éel báaxal buul, ba'ale' le lu'uma' u ts'aamaj xan bix u béeytal k'exmuk'tikubáa le kuxtala'. U páajtalil u ka' yóolintikubáa le múuch'lankabil kuxtala' yéetel u ma'alob antal máake' ku jéets'el yóok'ol ma' u k'askúunta'al kúuchilo'ob kuxtal yéetel u jejeláas múuch'il ba'al ku kuxtalo'obi': xiiwo'ob, ba'alche'ob, ma'alob lu'um utia'al paak'al, sáasil ja' yéetel uts iik'.

Le kúuchil balkab kuxtal yéetel tuláakal ba'ax yaan tie', jump'éel tuukul utia'al tuláakal kaajo'ob. U kanáanta'al u muuk'il, u jejeláasil yéetel u jats'utsal le lu'uma' jump'éel kilí'ich kúuch meyaj.

5.3. U bixil anik wóolkabil

U meyajta'al lu'um utia'al u jo'ok'sa'al ba'ax jaantbil ti' letio' táan u k'askúunsik k bak'paachilo'ono' yéetel táan u xu'ulsik k'áax pa'ate' yéetel ba'alche'ob. Mejen kajtalilo'obe' táan u loobilta'alo'ob tumen ma' keet u bin u ayik'tal máaki', ya'abo'obe' táan u bin u jach óotsiltalo'obe' je'el bix uláak'o'obe' táan u bin u jach ayik'altalo'ob. Le ma' tojbe'enilo', le óotsililo', le xma' oojelilo' yéetel le ba'ate'elilo'obo' ku yúuchulo'ob je'el tu'uxake', ts'o'okole' letio'ob ts'aik u yaj óolalil kuxtal. U sen ya'abtal máak yóok'ol kaabe' tun sen aalkunsik kúuchilo'ob kuxtal. Kex u nojbe'enil máak jach ich talamil yane', wa k k'áate' je'el u béeytal k utskiintike'.

5.4. Talamilo'ob ku taalo'obo'

To'on k a'alik ba'ax k'a'ana'an u yúuchul: k much'ikba utia'al k kanáantik Yóok'ol Kaab wa k xu'ulsik tuláakal u jejeláasil kuxtal yaan ichil, pa'ate' tak éetelo'on. Ya'abkach ba'axo'ob k'a'ana'an k kexik utia'al k meetik le meyaja'; ichil lelo'oba' k túukul, u bixil k meyajtik le lu'umo' yéetel k nojbe'enil. K'a'abéet k ilike' u wach' óoltikuba wiinik, u k'áat ya'ale' u yijital u túukul máak, ma' chen ayik'ali'. Láaj yanto'on je'el ba'ax k'a'ana'an utia'al k áantikbáa yéetel k kanáantik u bak'paachil yóok'ol kaab. U síijil jump'éli' túukul ichilo'on táan u bin u meetik k múul áantikbáa, k múul kanáantikba' yéetel k múula'an chíimpoltikbáa. U talamil u kanáanta'al u bak'paachil Yóok'ol kaab, u kaxantik u kuxtal máake', u jo'olpóopta'al lu'umo'ob, u bisikubáa máak yéetel u tséentik u pixan máake' laj pa'ate' yaniko'ob; bey túuna', junmúuch'ilo'one' yaan u páajtal k jóok'sik táanil tuláakal u talamil kuxtal.

5.5. Chuka'an óol ti' meyaj balkabil

Utia'al u jaajtal tuláakal le ku ya'alal te' ju'una' k'a'abéet u ch'a'abal u kúuchil u paklan kanáantikubáa tuláakal u lúumil yóok'ol kaab. Tak táanxel tu'uxil k taalo'one', jump'élili' k lu'ume'. Tuláakalo'on, táan k kaxtik u yúutsil u kuxtal u ch'i'ibal wiinik, tuláakal kuxtalil, te'

k'iino'oba', tak te' k'iino'ob ku taalo'obo'. U ki'ichkelemil wíinik yéetel u yutsil kuxtalile' ku ch'aik muuk' ken jo'op'ok u chíimpolta'alo'ob tumen ku níib óolta'al u siibalil kuxtal yéetel ku ki'iki' k'a'amal le meyaj k'a'abéet u meenta'al way Yóok'ol kaabe'.

Jach k'a'abéet k chich óoltik jump'éelil na'ate', utia'al u béeytal u láat'ik jump'éel tojbe'enil kuxtal ti' le túumben kuxtalil ku táalo'obo'. Le bétik túune', múuch'o'one' k'a'ana'an k ts'íib óoltik u yúuchul tuláakal le chúunbesajo'oba' utia'al u k chukpachtik jump'éel kuxtalil tu'ux ku kanáanta'al u bak'paachil yóok'ol kaab. Tuláakalo'one' yano'on ichil tumen leti' kun yilik ba'ax ku meetik tuláakal jejeláas molayilo'ob.

6. Chúunsaj óolo'ob

6.1. Chíimpolta'al yéetel u kanáanta'al muuch'lankabil kuxtal

6.1.1. Chíimpolta'al lu'um yéetel tuláakal jejeláasil kuxtal:

- a). U k'aj óolta'ale' tuláakal ba'al paklan k'a'abéetkunsikubáa, tuláakal kuxtale' je'el máakalmáak u biilale', utia'al wíinike' yaan u chíimpolil.
- b). K jeets' óoltik u na'atil ti' u tak'akbal tsikbe'enil tuláakal wíinik yéetel u muuk'il u ka'anal na'at, u muuk' u síijil jats'uts ba'alo'ob, u nu'ukbesaj tuukul yéetel u pixan wíinik.

6.1.2. Kanáantbil le muuch'lankabil kuxtalo' yéetel jaajil na'at, yeetel jaaj óol k puksi'ik'al yéetel yaabilaj:

- a). K'ambil u páajtalil u yaantal, a meyajtik yéetel a tia'alintik tuláakal ba'al yaan bak'paache' ku bisiko'on ma' k cha'ik u k'astal, yéetel kanáantik xan u páajtalil máako'ob.
- b). Jets't'antik je'el bix u ya'abil jáalk'abil, kaambalil yéetel u páajtalil wíinike', ku yantal xan u k'óochik jump'éel keet meyajil utia'al u k'a'aytik utsilo'ob.

6.1.3. K chúunsik jump'éeel kuxtalil tu'ux yaan tojbe'enil, tu'ux ku táakpajal máak, láat'a'ab yéetel jets' óol:

- a). Ila'ak ka a chímpolta'ak tuláakal u páajtalil wíinik utia'al ka u kaxant u kuxtal yéetel ka u wach' óoltik u túukul.
- b). Ts'aa oojéelta'al u p'iis óol yéetel kaxant kuxtal, ts'a'abak tu'ux ka a yanchajak ma'alob tsikbe'enil kuxtal, chéen ba'ale' kanáantbil bak'paachil.

6.1.4. Yaan u yila'al ka a kanáanta'ak u jats'utsil Yóok'ol Kaab bejlae' tak sáamal:

- a). K'a'abéet k na'atik u jáalk'abil u meyaj jejeláas ch'i'ibalile' u k'axmajubáa yéetel u k'a'ananil le túumben ch'i'ibalo'ob ku taalo'obo'.
- b). K'a'abéet k e'esik ti' le túumben ch'i'ibalo'obo' u no'ojbe'enilo'ob, sukbe'enilo'ob yéetel molayilo'ob ku xanchajal tun táak'muktiko'ob le wíinik múuch'lankabilo' yéetel kúuchilo'ob kuxtal yóok'ol lu'um.

Utia'al u béeytal u yúuchul le kamp'éeel k'axt'ano'oba'k'a'anane':

6.2. Tuláakal yaan u yil yéetel k bak'paachil

6.2.1. K kanáantik yéetel k jeel utskiintik tuláakal le ba'alo'ob yaan tu bak'paachil k lu'uma', chéen ba'ale' yaan k ts'atáantik u jejeláas kuxtalilo'ob:

- a). Káajak u ch'a'abal u meyajilo'ob k'a'anan bak'paachil yéetel uláak' a'almajt'aano'ob, tu'ux je'el u páajtal u ju'upul u t'aanilo'ob tu'ux ku tso'olol bix u kanáanta'al yéetel u ts'a'akal bak'paachile', je'el bix u chúukanil meyajlo'ob ku tukulta'al utia'al u ma'alobkíinsik u kuxtal máake'.
- b). Jéets'ek k bak'páachil utia'al u kanáanta'a. Ti' lela' k'a'anan u táakbesa'al k'áaxi' yéetel k'áa'náab yo'osal u yila'al u kanáanta'al u ya'abkach jejeláasil kuxtal utia'al u líik'sa'al ti' k miatsil siibala'.
- c). Ts'aa oojéeltbil óolinta'ak tuláakal kuxtalil táan u ch'éejel.

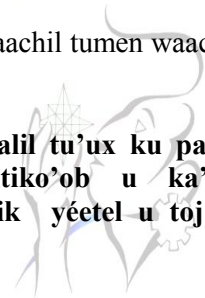

- d). U je'elsa'al yéetel u xu'ulsa'al u jóok'sa'al k'aak'as ba'alo'ob ku taalbalo'ob ma' te' tu'ux suuka'an u síijilo'obo' wa kex le k'exa'ano'ob tumen ajmiatso'obo'.
- e). U ka'anal bix u meyajta'al le ba'alo'ob ku ka' suut t kuxtal tu ka'ateno', je'el bix ja', lu'um, k'áax yéetel u yik'el k'áak'naab, yo'osal u páajtal u kanáanta'al tuláakal u jejeláasil kuxtal t bak'paachil.
- f). Meyajta'ak u jóok'sa'al tuláakal le ba'alo'ob xu'upbentsilo'ob ku jóok'sa'al yáanal lu'um yo'osal ma' u séeb xu'upulo'ob yéetel ma' u k'askúunta'al yóok'ol kaab.

6.2.2. Ma' k'a'abéet u loobilta'al sijnáalili' chéen ja'ali' bey je'el u páajta'al u kanáanta'alo'ob wa ma' chúuk'ana u na'atile' téetek meet tu beel meyajil yóok'ol:

- a). Utia'al u yila'al ma' u meenta'al k'aas ti' kúuchilo'ob kuxa'antake' kex wa ma' chúuka'an u na'atil le ba'ax ku meenta'alo', k'a'abéet u yúuchul chaambel meyaj.
- b). Ts'atanta'ak u yila'al ma' u beeta'al k'aasilo'ob ti' kuxtal, wa ku yúuchule', yaan u beeta'al u yutskiinta'al tumen le máaxo'ob beeto'.
- c). Ila'ak tuláakal k'axt'aane' ku láaj méek'taant tuláakal ba'ax ku taasik u péektsilil wiinik, te' k'iino'oba' tak te' k'iino'ob ku taalo'obo', aktáanil wa ma', náachil wa naats', ti' juntúul wa ti' tu wóolkaabal.
- d). Kanáanta'al ma' u k'askunta'al je'el ba'axak jaatsil kuxlan kúuchil, yéetel ma' k ch'aik u múulkantikuba k'aak'as ba'alo'ob sajbe'entsilo'ob ku kíinsik wa ku k'oja'ankúunsik máak yéetel yóok'ol kaab.
- e). Ma' u cha'abal u beeta'al meyajjo'ob t bak'paachil tumen waacho'ob yo'osal ma' u lóobiltiko'ob.

6.2.3. K ch'a'a jo'olt u kanáanta'al u kuxtalil tu'ux ku pa'ak'al ba'alo'ob jaanalbe'entsil, ku yáantiko'ob u ka' sen yóolintikubáa lu'um, u páajtalil wiinik yéetel u toj óolal muuch' kajnalilo'ob:

- a). Jump'iitkunsal yéetel u ka' sen k'a'abéetkunsal tuláakal le ba'alo'ob u biilal ich le meyajob tu'ux ku jóok'sa'al ba'al jaantbil wa k'a'abéetkunsal. Ka a jach ila'ak ka' ka a meyajnak sojol tuka'aten.
- b). Yaan u ti'ibilkunsal yéetel u ma'alob too'ka'al le corrienteo' yéetel ka k kaxant u táasa'al u juulil le k'iino' wa u muuk'il íik', lelo'oba' ma'atech u xu'upulo'ob.
- c). Ts'aa oojéeltbil u wach' óolil, u mek'táanta'al yéetel u keetil p'iis máansa'al túumben bix u utsil meyajta'al *Tecnología* kuxan kúuchilo'ob.
- d). Ka jaach na'atak buka'aj u tojol kuxa'an kúuchilo'ob, yéetel le muuch' kuchkabal, buka'aj u tojol le ba'axo'ob ku meenta'al wa le meyaj ku meenta'al utia'al xíimbal máako'ob, tumen wa ka a ts'áabak konbile', jmaano'obe' je'el u béeytal u yéeyiko'ob máakalmáak ba'alo'ob tu p'iis u tojol mix ku k'askúuntik múuch' kuxtalo' mix sijnaalilo'ob.
- e). Yaan u yila'al u yantal toj óolal síijil yéetel u yila'al beyxan ma' chéen éetas u síijil paalali'.
- f). U ch'a'a óoltáal jump'ée' utsil kuxtal ichil u yaantal u buka'ajil k'a'abéet utia'al kuxtal chéen ba'ale' k'a'ajake' je'el u xu'upule'.

6.2.4. Jóok'sa'al táanil u xookil kuxtal kuxa'an kúuchil yéetel péeks óoltbil paklan je'ek'abil k'eexo' yéetel kóoch ts'a'abil kambil na'ato'ob:

- a). Táak'muk'ta'ak múula'an áantaj balkab "*científica*" yéetel *técnica* utia'al lat'abkuxtal ka a jaach ts'a'abak u yichil yóok'ol le noj lu'umo'ob túun chan líik'ilo'ob.
- b). K'aj óolta'ak yéetel kanáanta'ak tuláakal suukbe'enil na'ato'ob, le kilí'ich tuukulo'ob ichil tuláakal kaajal miatsilo' ku ts'aat'antiko'ob u kanáanta'al kuxukbal kúuchil yéetel u ma'alob yantal wíinik.
- c). Ka a jach ila'ake' le ba'ax ku máansajt'anta'aló' jach k'a'ana'an utia'al u toj óolal wíinik yéetel le kuxukbal kúuchilo', taka'an tak le máansaj ch'i'ibal k'i'ik'el, tuláakal ba'ax u yóojel máake' jach k'a'ana'an utia'al u kanáanta'al tuláakal u toj óolal wíinik yéetel u bak'paachil. Ka a láaj oojéelta'ak tumen tuláakal máak.

6.3. Paklan tsikbal wiinik yéetel u ma'alob kuxtalil

6.3.1. Tse'elek óotsil, no'ojbe'enil túuxta'al t'aan, ich múuch'kabal kuxtal, ich kuxukbal kúuchil:

- a). Jach ila'ak u páajtalil u yanchajal uk'be'entsil ja', utsil iik', janal, u yantal ti' ma'alob lu'um, u yotoch yéetel jump'éeel ma'alob bak'paachil. Ka ts'a'abak u taakinil p'ata'an utia'al u yúuchul lela'.
- b). K'a'abéet ti' tuláakal máake' yaan u páajtalil u xook yéetel yaan xan ti' u páajtalil u kaxantik u kuxtal ich jets' óolalil yéetel u bak'paachil yóok'ol kaab. K'a'ana'an xan u yila'al u yantal jump'éeel páajtalil ti' toj óolal yéetel áantajil ti' le máako'ob ma'atáan u páajtal u kaxantik u kuxtalo'ob chéen tu juunalo'obo'.
- c). Yaan u táan óolta'al le ku tséel pachta'alo'ob, kanáantbil le séeb u loobilta'alo'obo', ts'a'abak u áantajil ti' le máaxo'ob ku muk'yajo'obo' ka a béeychajak u wach' óoltiko'ob u páajtalil u kaxtik u náaykuxtal.

6.3.2. K'a'anan u yila'ale' le molayilo'ob ku kaxantiko'ob bix u kuxta'al máake' ka u péeks óoltiko'obe' u ma'alob ch'íin jóol máak ichil p'iis, keet, yeetel lat'ab:

- a). K'a'anan u péeks óolta'al u p'iis keetil t'oxa'ak ayik'alil tu ichil, ichilo'ob le noj lu'umo'obo'.
- b). K'a'anan u ya'abtal ka'anal tuukulo'ob, u ya'abtal taak'ino'ob, u ya'abtal túumben bix yúuchul meyaj yéetel u ya'abtal múuch' kuchkabilo'ob, ti' le noj lu'umo'obo' tun wáach'al nojochkiinskubao' jáalk'abta'ako'ob ti' nojoch p'aaxo'ob ti' ayik'al noj lu'umo'ob.
- c). K'a'anan tuláakal koonolo'obe' ka u táak'mukto'ob u lat'abil u kanáantiko'ob u bak'paachil yóok'ol kaab yéetel ka u tsikbe'ento'ob u a'almajt'aanil jmeyajo'ob.
- d). Táakbesa'ak u meyaj nukuch molayo'ob yóok'ol kaab, yéetel le balkab majan taak'ino'ob, utia'al u sáasil meyajnako'ob yo'olal u toj óolal kaj, ts'a'abak tio'ob u yutskinto'ob wa'ba'ax ku k'askúuntiko'ob le táan u meyajjo'obo'.

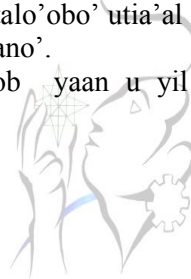

6.3.3. K'a'anan u jets't'áanta'al le keetil ichil ch'uup yéetel xiibo' tumen lela' k'a'ana'an utia'al u yúuchul lat'ab ch'íjsaj óol. K'a'abéet xan u jach yila'al ka a xooknak tuláakal máak, ka a kanáanta'ak toj óolal yéetel kaxan kuxtal:

- a). Jets' óolta'ak u páajtalil ch'uup yéetel mejen ch'úupalal utia'al ka a xu'ulsa'ak u sen to'opolo'ob.
- b). U yila'al ka a táakpajak ch'uup ti' tuláakal u jejeláasil u peéksilil kuxtal, je'el bix ti' náajalta'al taak'in, u jo'ok'sa'al jala'achilo'ob, u k'iinbesa'al suukbe'enilo'ob tak tuláakal u jéel ba'axo'ob, yéetel je'el u páajtal xan u táakpajlo'ob ti' je'el máakalmáak k'axt'aanile', beyxan u k'amiko'ob áantajilo'ob.
- c). K'a'anan k ts'aik u tojbe'enil yéetel k ts'amuk'tik láak'tsilil utia'al u yaantal tséen yaakunaj ichil tuláakalo'ob.

6.3.4. Ba'ate'elbil páajtalil yaan ti' tuláakalo'on ka' yanchajak bak'paachil beylio' yéetel múuch' kuchkabil, ka a táakmuktej u tsikbe'entsil wíinik, toj óolaj, yéetel kili'ich toj oolaj pixan, ts'o'ok u pakatbi u tojbe'enil máasewal kajalo'ob yéetel mejen múuch' kuchkabal:

- a). Ts'e'elek jumpuli' p'ekta'al je'el bixake', je'el bix tu yo'olal ch'i'ibal, boonil oot'el, u xiibil wa ko'olelil, ch'uupul-xiib wa xiibil xch'uup, u tuukulil u p'ultaj, u t'aan u noj lu'umil tu'ux ku taal.
- b). Jéets' t'antbil u páajtalil máasewal kaajo'ob; u pixan tuukulil, ba'ax u yoojelo'ob, u lu'umo'ob yéetel le ba'ax yaantio'obo', u sukbe'enilo'ob u kuxtal.
- c). Chíimpolta'ak yéetel áanta'ak tuláakal máak táankelem yéetel lóok'bayan, líik'saj óoltako'ob te' mejen kajtalo'obo' utia'al u ts'aa óoltiko'ob u síjsa'al le láat'an múuch'kuxla'ano'.
- d). Kanáanta'ak yéetel utskiinta'ak kúuchilo'ob yaan u yil yéetel miatsil, jets' óolal yéetel tiich'ilo'ob.

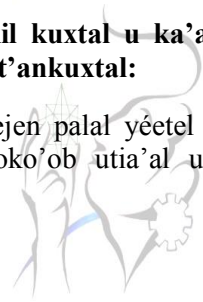
6.4. T'aanil kaaj, jeets't'aanil yéetel ma' ba'atelil

6.4.1. Ta'ak' muk'bil le molayo'ob ku meentiko'ob u t'aanil le kaajo' utia'al u saasilkúunsa'al le péeksilo'obo' je'el bix u xu'upsa'al taak'in tumen le jala'acho'obo'. Láayli' k'a'anan xan u yúuchul táakpajal ichil jéets' t'aano'ob tak te' p'iis bo'ol si'ipil:

- a). Laat'anta'ak u páajtalil tuláakalo'ob utia'al u k'a'amal le saasil máansaj t'aano'obo' jach tu p'iis súutukil ti' le k bak'paachilo', beyxan tuláakal le ba'alo'ob tukulta'an u máak'anta'alo'obo' utia'al u wach' óolintik ba'ax yan u yil yéetelo'obe' wa u k'áat k'aj óoltik.
- b). Táak'muk'ta'ak le múuch'a'antal chéen wíiniko'ob waye', "regional" wa wóolkab, ka a péeks óolta'ake' u táakpajal tuláakal máak, molayo'ob, tak u táakpajlo'ob utia'al u ch'a'abal jeets' t'aano'ob.
- c). Kanáanta'ak páajtalil t'aan yéetel le túukulo', le chen chan much'la'ano' le múuch' kuxla'ankabil yéetel u jets' t'aan.
- d). Je'ets'ek u jach ma'alob táakpajal u meyajil u kaxtal u si'ipil yéetel u ts'a'abal u bo'ol si'ipil tumen u k'askúunta'al le kuxa'an kúuchilo'ob yéetel xan tu yo'olal le ba'ax k'áax tu kóolik tu paach.
- e). Xu'ulsa'ak balak'k'ab ichil le molayo'obo' táan kaaj wa chéen ichil máako'ob.
- f). Múuk'ankíinta'ak le mejen kaajo'obo', líik'saj óolta'ako'ob utia'al u kanántiko'ob u kuxa'an yéet kúuchilo'ob yéetel u ts'a'abal u meyaj jala'acho'ob tu'ux ka jach meyajta'ak.

6.4.2. Oksa'ak ichil ka'ajsajil ich u chowakil kuxtal u ka'ansajil ba'axo'ob k'a'abéet utia'al ma'alob lat'ankuxtal:

- a). Ts'a'abak ti' tuláakal, ba'ale' asab ti' mejen palal yéetel paalal táankelem, lóok'bayan u ts'o'oksik u xooko'ob utia'al u ts'aa óoltiko'ob le chíijsa'al laat'abil kuxtal.

- b). Péeks óolta'ak u ts'aa óoltbil ba'axo'ob jats'uts yéetel tuláakal ba'al ku meentik máak, beyxan "ciencia" utia'al le xook yo'olal lat'ankuxtal.
- c). Ch'a'a muuk'ta'ak u meyaj kúuchilo'ob ku máansiko'ob t'aan ti' ooksaj tuukul yo'olaj le talamilo'ob ku ts'aik le kuxa'an kúuchilo'obo' yéetel múulankabil.
- d). K'a'abéet k ilik u nojbe'enil yéetel pixan óol kuxtalil.

6.4.3. Tsikbe'enta'ak tuláakal kuxa'an ba'al:

- a). Ila'ak ma' u sen to'oto'pa'al ba'alche'ob ku kajtalo'ob yéetel wíinik yéetel ma' u cha'abal u muuk'yajo'obi'.
- b). Kananta'ak ba'alche'ilo'ob k'o'oxo'ob utia'al ma' u ts'o'onolo'ob, táabsalo'ob wa chu'ukulo'ob, beya' ku menta'al u jaach xanchajal tun muk'yajo'ob.
- c). Xu'ulsa'ak, tak tu'ux je'el u pajtale', u kíinsa'al wa u báaxal ts'onta'al ba'alcheo'ob chen tumen uts tu t'aan máak wa tumen ma' u yóojel ma' ma'alob u kíinsa'alo'obi'.

6.4.4. Péeks óolta'ak jump'éel u miatsilil tu'ux ka yanchajak chúukan óol, yéetel jets' óolal: xma' ba'atelil:

- a). Tak'muk'ta'ak paklan na'atk'ajal, áantajij, paklan meyaj, ichil le kaajo'obo' bey xan ichil noj lu'umo'ob.
- b). Ts'a'abak u bixil ka a ila'ake' mix bik'in ka yanchajak ba'ate'el, meyajta'ak le paklan meyaj' utia'al u yila'al u xu'ulsa'al talamilo'ob wa ba'atelilo'ob yo'olal kuxa'an kúuchilo'ob.
- c). Tse'elek waacho'ob tu kananil le noj lu'umobo', le taak'in ku xu'upul yo'osalobe' ts'a'abak ka meyajta'ak utia'al jets' óol tak tuka'aten yóolinta'al le kuxa'an kúuchilo'obo'.
- d). Xu'ulsa'ak tuláakal u nu'ukulil sajbe'entsil ku kíinsik wa ku k'oja'ankúunsik wíinik.
- e). Ila'ake' le máaxo'ob ku meentiko'ob u máan xik'nal ba'alo'ob tu yóok' kaabil iik'o' tak tu ka'analilo' ma' u jach k'askúuntiko'ob, bey xane' ka u yilo'ob u ts'aik áantajil utia'al u kanáanta'al kuxa'an kúuchilo'ob, ka u kanáanto'ob jets'tal.

f). Ooksaj óolta'ak le jets'el óolalo' to'on meetike'. Lela' 'ku yúuchul ichilo'on, yéetel uláak' máako'ob, miatsilo'ob, yóok'ol kaab yéetel tuláakal ba'ax tu'ux pa'ate' yano'on ichil.

7. U beejil kun bisiko'on

Je'el bix mix juntéen ts'a'abak ich k'ajla'aye', táan k t'a'anal ka a k kaxant túumben káajbalil, leti' ku taasikto'on "Ts'iibil T'aan lu'um. Utia'al k jóok'sik táanil le jóok'chia' k'a'anan k ch'a'anúuktik yéetel beetik le báaxo'ob ku ya'alikto'on le noj ts'iibilo'.

Chéen ba'ale' k'a'abéet jelbesik k túukul yéetel k puksi'ik'al utia'al u ch'aik uláak' bejil tu'ux yaan múula'an áantaj yéetel keet meyaj. K'a'anan xan k bisik yéetel ch'iisik t tuukul jump'éeel túumben ma'alob kuxtal tu'ux ku kanáanta'al ba'al paachil waye', te' náachilo', yéetel tuláakal tu'ux. K jejeláas ki'ichkelen ch'i'ibalil yéetel k miatsilil p'ata'anto'one' yaan u kaxtiko'ob u jóok'olo'ob táanil yéetel le jeets'elo'obo'. K'a'abéet k jach tuukultik yéetel nojochkúunsik le tsikbal tu chúumbesaj u ts'iibil ju'un lu'um tumen ya'abkach ba'alo'ob yaan k kanik je'el bix k kaxantik u jóok'ol jaajilo'ob yéetel uláak'tsilo'ob.

Yaan k'iino'ob ichil k kuxtal ku yantal talamilo'ob tu nojbe'enilo'ob. Lela' ku beetik k táan óoltik bix u beytal k ch'a'a jo'oltik ma'alob tuukulo'obe'; chen ba'ale', k'a'abéet k kaxtik jump'éeel toj múula'an kuxtal, jump'éeel jáalk'abil tu'ux mina'an loobilil, yéetel jump'éeel ma'alob meyaj ku jóok'sik táanil u kuxtal máak.

Tuláakal wíinik, láaktsililo'ob, molayo'ob yéetel kajtalilo'ob yaan jump'éeel meyaj unaj u beeto'ob. U péeksil meyajilo'ob, its'atilo'ob, ok'ol k'ujilo'ob, najil xooko'ob, nu'ukulil k'ubent'aanilo'ob, kúuchil meyajob, jejeláas molayo'ob yéetel jala'achilo'ob k'a'anan u jats' uts meyajob utia'al u yantal múuch' áantaj ichilo'ob.

Utia'al u béeytal u yantal jump'éeel ma'alob kuxtale', le noj lu'umo'obo' k'a'abéet u ka' jóok'chi'tiko'ob u yáantajo'ob ti' Naciones Unidas, beyxan unaj u láaj meetiko'ob u kuucho'ob je'el bix u ya'alik le k'ax t'aano'obo' yéetel u tak'muk'ko'ob tuláakal u chúumbesajo'ob le Ts'iibil Ju'un Lu'um.

Le k kuxtala' k'a'abéet u k'a'ajsa'al tumen to'one' yaan k líik'sik jump'éeel túumben ma'alob kuxtal tumen to'one' yaan k chukpachtik u páajtalil k kanáantik bak'paachil, beyxan táan k ilik ka' yaanlak jets' óolal t kuxtal yéetel ki'iki' óolal.

Carta de la Tierra
Versión en Lengua Maya
Universidad Intercultural Maya de Quintana Roo
www.uimqroo.edu.mx

Dr. Francisco Javier Rosado May
Rector

Departamento de Lenguas e Interculturalidad
Coordinación de Lengua y Cultura

Máansa'ab ich maya tumen (traducción):

Florinda Sosa Castilla
Ángel Abraham Ucán Dzul
Venancia Coh Chuc

Xak'alta'ab yéetel ustkiinsa'ab u ts'iibil tumen (revisión):

Fernando Amilcar de Jesus Ku Tuz
Martiniano Pérez Angulo

Universidad Intercultural Maya de Quintana Roo
Carretera Muna Felipe Carrillo Puerto Km. 137 s/n Presumida,
Quintana Roo, México,
Febrero de 2011.

Revisión y autorización:

Secretaría de Medio Ambiente y Recursos Naturales

Agradecimientos:

Unidad Coordinadora de Participación Social y Transparencia
Secretaría de Medio Ambiente y Recursos Naturales
Boulevard Adolfo Ruiz Cortínez 4209, Col. Jardines en la Montaña,
Delegación Tlalpan, México D.F., C.P. 14210, Tel. (55) 5490 0908,
www.cartadelatierra.org.mx, www.consejos.semarnat.gob.mx,
atención.ciudadana@semarnat.gob.mx, mateo.castillo@semarnat.gob.mx

Nota: Se respetan los formatos en negritas y cursivas de acuerdo a la versión original.